

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยได้เริ่มวิจัยจากการกล่าวถึงสภาพของสตรีในสมัยก่อนพุทธกาล และสมัยพุทธกาล เพื่อเปรียบเทียบให้เห็นถึงสภาพที่เปลี่ยนแปลงของสตรี และแสดงให้เห็นบทบาทของพุทธศาสนาที่มีส่วนช่วยยกระดับสถานภาพของสตรีในฐานะต่าง ๆ ให้สูงขึ้น พร้อมทั้งเสนอให้เห็นว่าหลักธรรม แนวความคิดบางอย่างในพุทธปรัชญานั้นทำให้ทรงพระคุณในทางที่เห็นและปฏิบัติต่อสตรีอย่างถูกต้องยกย่องและลดความสำคัญลงไปทั้งทางตรง คือ โดยการทอดาน คัดค้าน เช่นการทอดานพิธีศพเพราะขัดกับหลักธรรมของปฏิบัติในพุทธศาสนา หรือโดยทางอ้อม เช่น การไม่สืบต่อการประกอบพิธีกรรม ชนบธรรมเนียม ความเชื่อบางอย่าง เช่น ความเชื่อที่ว่าบุตรชายจะช่วยให้บิดาไปสวรรค์และพ้นจากนรกขุมที่ชื่อว่า ปุทตะไค้ เพราะในทางพุทธศาสนานั้นถือว่าการจะไปสวรรค์นรกของผู้ใดขึ้นอยู่กับบุคคลนั้น ไม่ไค้ขึ้นต่อบุตรหรือสามี บุคคลจะเป็นเช่นไรก็ด้วยกรรมของตน คือตนเป็นผู้กระทำและรับผลจากการกระทำทั้งสิ้น หลักการเช่นนี้ไม่ไค้สนับสนุนความคิดความเชื่อแบบเก่า และมีส่วนช่วยส่งเสริมสถานภาพ สิทธิของสตรีให้ดีขึ้น

ในสมัยพุทธกาล โดยทั่วไปแล้วสถานภาพของสตรีในค่านิยมเกี่ยวกับทางโลก คือ สถานภาพของสตรีในฐานะบุตร ภริยา มารดา หญิงหม้าย และผู้ประกอบอาชีพพื้นดินขึ้นไค้รับการยกย่องนับถือ มีเกียรติมากขึ้น โดยสตรีผู้เป็นบุตรหญิงนั้นไค้ได้รับการทอรับที่ค้ำชูกว่า แยกก่อนเพราะพุทธศาสนาไม่เชื่อในความสำคัญที่จะต้องมีบุตรชายเพื่อประกอบพิธีกรรมให้แก่มีกาเมื่อเสียชีวิต สตรีผู้เป็นภริยาก็มีอำนาจในกิจการบ้านเรือนมากขึ้น อีกทั้งเป็นผู้มีอำนาจร่วมกับสามี ภริยาจักว่าเป็นผู้มีสิทธิที่จะไค้รับความสุข การยกย่องนับถือ ไม่ไค้หาส ในครัวเรือนดังแยกก่อน ส่วนสตรีในฐานะมารดานั้นพุทธปรัชญาไค้ให้ความสำคัญไค้ไม่อยู่ในฐานะเป็นผู้มีพระคุณ และยกย่องวามารดาเท่านั้นที่เป็นผู้กระทำกิจที่ทำได้ยาก และมีอุปการะ

อย่างยิ่ง สถานภาพสตรีในฐานะหญิงที่ขึ้นโดยหญิงหมายถึง เป็นพุทธศาสนิกไม่ว่าจะได้รับ การคุกคามเหยียดหยามและเป็นที่ยกย่องแตกต่างกัน ทั้งยังมีเสรีภาพในการรับผิดชอบชีวิต ของตนเองมากขึ้น

นอกจากนี้จากสถานภาพในทางสังคมแล้ว สถานภาพของสตรีในทางศาสนาที่ขึ้น เพราะสตรีไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับสามีในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แต่สามารถประกอบ พิธีกรรมได้โดยอิสระ มีคนเป็นผู้กำหนด เป็นที่พึ่งของตน สตรีสามารถเลือกนับถือศาสนาเข้า บวช และบรรลุนิพพานได้ด้วยตนเองโดยไม่จำเป็นต้องขึ้นอยู่กับผู้ใด เมื่อสตรีได้รับโอกาสให้เข้า เป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาทั้งในฝ่ายที่เป็นคฤหัสถ์และบรรพชิตแล้วก็มีสตรีจำนวนไม่น้อยที่ แสดงความสามารถในทางธรรม และทำคุณประโยชน์แก่พุทธศาสนาทั้งโดยทางตรงและทาง อ้อม สิ่งเหล่านี้ล้วนมีส่วนในการทำให้สตรีเป็นที่ไว้วางใจ ยอมรับ ยกย่องในสังคมมากขึ้น ซึ่ง ก็มีผลทำให้สถานภาพของสตรีดีขึ้นโดยปริยาย

หลังจากพิจารณาสถานภาพของสตรีแล้ว ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแนวความคิดและหลัก ธรรมบางอย่างในพุทธศาสนาเพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างหลักธรรม แนวความคิด นั้น ๆ กับธรรมชาติของพระปรัชญาที่มีต่อสตรี ซึ่งจากการวิจัยก็สรุปได้ว่า หลักไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม แนวความคิดเรื่องทุกข์ นิพพานและปัญญาล้วนมีความสัมพันธ์กับธรรมะที่ พุทธปรัชญามีต่อสตรีคือหลักธรรมและแนวความคิดเหล่านี้มีส่วนในการทำให้พระปรัชญาของ หญิงชายในฐานะที่เท่าเทียมเสมอภาคด้วยกันทั้งสิ้น เพราะมนุษย์ทั้งชายและหญิงนั้นจำต้อง อยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม เจริญกับความทุกข์ในโลกด้วยกันทั้งนั้น นอกจากนี้ เป้าหมายสูงสุดคือนิพพานอันจัดเป็นความสุขอย่างยิ่งในพระพุทธศาสนานั้นยังเป็นสิ่งที่หญิง ชายทุกคนมีสิทธิเข้าถึงหรือบรรลุได้หากประพฤติปฏิบัติอย่างแท้จริง และท้ายสุดรสแห่งความ สุขของนิพพานอันเป็นวิมุตติรสก็เป็นรสเดียวกันทั้งสิ้น นับได้ว่าเป็นความเสมอภาคเท่าเทียม ที่จุดเริ่มต้น (คือตั้งแต่ถือกำเนิดมาเป็นมนุษย์) และที่เบื่องปลายคือเป้าหมายสูงสุดในทาง ศาสนาที่บุคคลพึงบรรลุได้ ส่วนแนวความคิดในเรื่องปัญญานั้นผู้วิจัยจะขอออกไปสรุปในตอน ที่กล่าวถึงคานาสตรีเท่าเทียมมรรษ

จากการที่ได้อศึกษาวิจัยแนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทธปรัชญาโดยอาศัยหลักฐาน
จากพระไตรปิฎกเป็นหลักนั้น สรุปได้เป็น 4 แง่คือ

1. พุทธปรัชญาเห็นว่าธรรมชาติของสตรีและบุรุษนั้นแตกต่างกันทั้งทางร่างกาย
และจิตใจ คือต่างกันในเรื่องรูปร่างสัดส่วน เครื่องหมายหรือสภาพความเป็นอยู่ นิสัย และกิริยา
อาการ

ในทางสตรีระวิทยาแล้วหญิงไม่มีใครมีกำลังกาย ไม่แข็งแรง บึกบึนเท่าชาย (ยก
เว้นแต่ในกรณีของนางวิสาขาที่โลกกล่าวไว้ว่านางมีกำลังเท่า 5 ช้างสาร อันหมายถึงว่ามี
กำลังมาก ซึ่งในกรณีของนางวิสาขานี้เป็นกรณีพิเศษ โดยการที่นางมีกำลังกายมหาศาลนี้
เป็นเพราะบารมีบุญญาธิการที่นางได้กระทำไว้ จึงไม่ได้เป็นกรณีที่เป็นมาตรฐานสำหรับสตรี
โดยทั่วไป) จึงยากที่สตรีจะปกป้องตนเองให้พ้นจากภัยใดเมื่อถึงคราวประสพภัย ยิ่งกว่านั้น
สตรียังมีความทุกข์ทางกายบางอย่างที่ของประสพนอกเหนือไปจากบุรุษ เช่น การมีระดู
การตั้งครรภ์ การคลอดบุตร เป็นต้น นับว่าสตรีนั้นมีชีวิตที่เป็นทุกข์มากกว่าชายโดยธรรมชาติ

ส่วนในทางจิตใจนั้นสตรีก็มีธรรมชาติที่แตกต่างจากบุรุษ แม้สตรีจะอดทนแต่สตรี
ก็มีจิตใจที่อ่อนโยน อ่อนไหวเป็นกังวลใค้กาย และมักเป็นไปตามอำนาจของอารมณ์ ไม่หนัก
แน่นเข้มแข็งเท่าบุรุษ

ข้อแตกต่างนี้เป็นความแตกต่างกันโดยธรรมชาติซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าความแตกต่างนี้
ไม่ว่าเป็นต้องทำให้เพศใดเหนือหรือค้อยกว่าเพศใดโดยอัตโนมัติ ทั้งยังไม่ได้เป็นไปใน
ลักษณะแบบเหนือกว่า ค้อยกว่า แต่เป็นความแตกต่างที่ต่างก็มีบทบาทในลักษณะที่เกื้อกูล
และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

เป็นความจริงที่ว่าพุทธปรัชญาเห็นว่าสตรีนั้นแตกต่างจากบุรุษ แต่ความแตกต่าง
นี้ไม่ว่าเป็นต้องหมายถึงความค้อยกว่าเสมอไป สิ่งต่างก็ก็มีคุณสมบัติหรือคุณค่าที่ต่างกันไป
ในตัวของมันเอง เหมือนกับสีแดงที่ต่างจากสีเขียว แต่ก็ไม่ใค้หมายความว่าสีแดงค้อยกว่า

สี่เขี้ยว หรือสี่เขี้ยวคอดกว่าสี่แคง ทั้งสี่แคงและสี่เขี้ยวมีลักษณะและคุณสมบัติเฉพาะตัวที่ต่าง
 กัน แต่คุณสมบัตินั้นก็ไม่ได้ทำให้สี่แคงหนึ่งคอดกว่าอีกสี่หนึ่ง ความคอดหรือเห็นอกกว่านั้นมันไม่
 ใดมีอยู่ในตัวมันเอง แต่จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมันอยู่ในเงื่อนไขหรือสิ่งแวดล้อมหนึ่ง เช่น ในกรณี
 ที่เจ้าของใช้สี่ที่ให้ความสดชื่นและเย็นตา ในเงื่อนไขเช่นนี้สี่เขี้ยวย่อมจะมีคุณค่าเห็นอกกว่า
 สี่แคง และสี่แคงก็ยอมคอดกว่าสี่เขี้ยวไปโดยปริยาย มนุษย์ชายหญิงก็เช่นกัน สำหรับเงื่อนไข
 ก็คือ สภาพสังคมและค่านิยมในสังคมที่มนุษย์สร้างขึ้นนั่นเอง ในยุคที่สังคมมนุษย์ของอารยธรรม
 กายอย่างมากในการดำรงชีวิตอยู่นั้น บุรุษเพศผู้มีธรรมชาติทางกายที่แข็งแรงก็บ่งบ้นยอมจะ
 เห็นอกกว่าสตรีเพศอย่างแน่นอน แต่เมื่อสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป แรงงานจากเครื่องจักรกล
 ได้เข้ามาช่วยเบาแรงกายของมนุษย์ และความสามารถในทางสติปัญญา เริ่มเข้ามาแทนที่ความ
 สำคัญของแรงกาย บุรุษเพศจะยังเห็นอกกว่าสตรีเพศอยู่ดังแต่ก่อนอยู่อย่างไร เมื่อเงื่อนไข
 ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นการตัดสินกันด้วยความรู้ความสามารถ สติปัญญาแล้ว สตรีก็ควรจะเป็น
 ผู้เสมอภาคเท่าเทียมกับบุรุษในทุก ๆ ด้าน ความแตกต่างในทางสรีระที่เคยถือเป็นข้อตัดสิน
 ความคอดกว่า เห็นอกกว่าของบุคคลนั้นก็ไม่น่าจะเป็นข้ออ้างใช้ได้อีกต่อไป

2. อันสืบเนื่องมาจากความแตกต่างบางอย่างของชายและหญิงที่เป็นไปโดย
 ธรรมชาตินี้ทำให้ต้องยอมรับว่าในทางสรีระแล้วหญิงคอดกว่าชาย ไมว่าจะเป็นโดยธรรมชาติ
 ที่แท้จริงของสตรีเพศ หรือโดยการเลี้ยงดูอบรมของสังคม (socialization) ที่มีส่วน
 ในการหลอมให้สตรีเป็นเช่นนั้นก็ตาม สภาพทางกายนี้เป็นอุปสรรค หรือจำกัดการประพฤติ
 ปฏิบัติในบางอย่างของสตรี เช่น การปฏิบัติตนเป็นอนาคตาริกเทียบปฏิบัติธรรมในที่สงวิเวก
 ปลอดภัยนั้นย่อมกระทำไม่ได้ไม่สะดวกหรือทำได้โดยเสี่ยงอันตราย ไม่สามารถป้องกันตัวเองได้
 เพราะธรรมชาติทางกายของสตรีนั้นไม่อำนวยให้สตรีกระทำได้โดยสะดวกเช่นบุรุษ ดังนั้นใน
 การกระทำเพื่อให้บรรลุสิ่งใดนั้น สตรีจะกระทำได้ก็ด้วยการมีความตั้งใจและความอดุสาหะ
 พยายามมากกว่าบุรุษยิ่งนักในการที่จะให้ใครมาหรือบรรลุซึ่งสิ่งเดียวกัน

นอกจากนี้ความแตกต่างระหว่างหญิงชายหรือชนรรมชาติแห่งสตรีเพศนั้นก็ยังเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุถึงเป้าหมายบางอย่างของสตรี (โดยถือตามหลักเกณฑ์ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ถือปฏิบัติอยู่ในขณะนั้น) เช่น เป็นข้อจำกัดทำให้สตรีเป็นพระพุทธรูปเจ้า พระเจ้าจักรพรรดิ พนม ท้าวสักกะ พญามารไม่ได้ แต่ตามเหตุผลที่ไคว้เคราะห์แล้วนั้นพอจะทำให้สันนิษฐานและวินิจฉัยได้ว่า ที่กล่าววว่าสตรีจะดำรงตำแหน่งที่กล่าวแล้วไม่ได้นี้ พระพุทธองค์อาจจะไม่ได้หมายตรง ๆ ตามคำ แต่อาจมีนัยความหมายว่า (ในสมัยนั้นหรือในกาละเทศะสภาพแวดล้อมเช่นนั้น) สตรีจะบรรลุหรือขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในฝ่ายต่าง ๆ ไม่ได้เพราะจะเป็นการฝ่าฝืนกระแสความเชื่อและการประพฤติปฏิบัติในขณะนั้นจนเกินไป อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า คำกล่าวนี้เป็นคำกล่าวที่ขึ้นอยู่กับกาละเทศะในขณะนั้น ในปัจจุบันนี้เมื่อสังคมเปลี่ยนไปข้อกำหนดเกณฑ์การคัดเลือกเปลี่ยนไป ก็ไม่ว่าจะมีปัญหาในการที่สตรีจะขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในด้านต่าง ๆ เช่น ตำแหน่งสูงสุดทางการเมือง การปกครอง หรือในฐานะประมุขของประเทศ เช่น พระนางอลิซาเบทที่สองประมุขแห่งอังกฤษ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามราชกุมารีแห่งประเทศไทย สตรีบางท่านก็ดำรงตำแหน่งสูงสุดในทางการเมือง เช่น นางอินทรีราคานธีของอินเดีย นางมาร์กาเรต แทตเชอร์ ของอังกฤษ นักวิชาการสตรีบางท่านก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีหญิง เช่น คร.ยุพา อุดมศักดิ์ เป็นต้น การที่สตรีสามารถขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดเหล่านี้ถ้าจะพิจารณาตามเกณฑ์การคัดเลือกคุณค่าของพุทธศาสนาที่ถือการประพฤติปฏิบัติความสามารถแล้วก็ไม่ควรจะมื่ออุปสรรค ขอรุขหรือข้อคัดค้านแต่ประการใด แม้พระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้นั้นก็ยังไม่อนุญาตให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขได้บ้างตามกาละเทศะที่เห็นว่าสมควร เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์เองก็มีแนวความคิดในทางที่ว่าหลักเกณฑ์ต่าง ๆ มีไขของตายตัว แต่อาจจะเปลี่ยนแปลงได้บ้างตามกาละเทศะและสภาพแวดล้อม ดังนั้นเกณฑ์บางอย่างที่ใช้เป็นข้อกำหนดเมื่อ 25 ศตวรรษก่อนนั้นก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสมได้บ้างเช่นกัน และการที่ถือว่าสตรีไม่สามารถจะขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดในด้านต่าง ๆ ได้นั้นก็อาจจะเปลี่ยนแปลง อนุโลม คล้อยตามกาละเทศะและสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป

อนึ่งการที่พระพุทธองค์อนุญาตให้ภิกษุณีในพระพุทธศาสนานั้นในแง่หนึ่งมองไคว่า เป็นการยอมรับทางภูมิปัญญาและความสามารถของสตรีในการสำเร็จมรรคผล แต่ในขณะที่เกี่ยวกับสตรีที่เป็นภิกษุณีนั้นอยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าภิกษุอยู่บ้าง ในประเด็นที่ว่าศีลหรือระเบียบวินัยของภิกษุณีมีจำนวนมากและเคร่งครัดกว่าของภิกษุ นั้น อาจอธิบายไคว่าเป็นเพราะธรรมชาติที่แตกต่างไปของสตรีเพศ แต่โดยหลักแล้ว ศีลของภิกษุและภิกษุณีก็เป็นกฎเดียวกัน ส่วนที่เพิ่มเติมขึ้นเป็นพิเศษสำหรับภิกษุณีนั้นก็เป็นไปตามขอเท็จจริงของธรรมชาติทางกาย จิตใจ และเพื่อสวัสดิภาพ ความปลอดภัยของภิกษุณีเอง เป็นส่วนใหญ่

โดยทั่วไปแล้วกล่าวไคว่าภิกษุณีเสมือนภาคเท่าเทียมภิกษุ แต่ก็มีอยู่บ้างแง่ บางกรณีที่ภิกษุณีจะต่ำกว่าภิกษุณีไม่ใคร่จะมีอิสระและต้องขึ้นอยู่กับฝ่ายภิกษุไม่ว่า วินัยและข้อห้ามบางข้อจนถึงฐานะที่ต่ำกว่าของภิกษุณีอย่างชัดเจน ทั้งภิกษุณีก็จะมีอำนาจในสังคมมณฑลเท่าไรนัก ไม่ว่าจะเป็นในด้านการแสดงธรรม การระงับอธิกรณ์ หรือในคานอื่น ๆ ภิกษุณีดูเหมือนจะถูกจำกัดวงมากกว่าภิกษุ แต่สิ่งที่ดูเหมือนกันจะเป็นความขัดแย้งกับพระประสงคฺ์ของพระองค์ที่จะยกระดับฐานะของสตรีนั้นพอจะเข้าใจไคว่า การยกระดับสถานภาพของสตรี เช่นการประทานพุทธานุญาตให้สตรีบวชนั้น ทรงกระทำเพื่อช่วยยกฐานะของสตรีในแง่หนึ่งก็จริงแต่การกระทำและวิธีการของพระองค์นั้นมีบางอย่างจำกัดหรือกำหนดให้พระองค์ทรงกระทำได้ในระดับหนึ่ง คือในระดับที่ทำให้ฐานะและสถานภาพของสตรีดีขึ้นบ้าง แต่ไม่ได้ดีขึ้นอย่างที่เท่าเทียมเสมอพระและสมบุรณ์ในทุก ๆ คาน โดยที่ข้อกำหนดประการหนึ่งก็คือ วัฒนธรรมประเพณีความเชื่อในขณะนั้น หากพระพุทธองค์ทรงกระทำโดยหักหาญ ฉับพลัน ก็จะเป็นการฝ่าฝืนระแแสความเชื่อ วัฒนธรรม การถือปฏิบัติของคนในขณะนั้นมากเกินไปซึ่งก็อาจจะ เป็นเหตุให้เกิดปฏิกิริยาในทางต่อต้าน เป็นปฏิปักษ์ทั้งต่อการที่จะยกระดับฐานะของสตรี และต่อการเผยแพร่ศาสนาของพระองค์ได้ นับว่ากาละเทศะและสภาพแวดล้อมมีส่วนในการกำหนดขอบเขตและวิธีการในการยกระดับสถานภาพของสตรีอยู่ไม่น้อย

3. คงใจกล้าแล้ววาสตรีค้อยกว่าบุรุษในทางสรีระ แต่ในค่านิยมปัญญา ความสามารถแล้วสตรีเสมอบุรุษ นอกเหนือไปจากความเสมอภาคภายใต้หลักไตรลักษณ์ กฎแห่งกรรม ทุกข นิพพานที่กล้าแล้วในตอนต้น สตรียังเสมอและเท่าเทียมบุรุษในแง่ปัญญาอีกด้วย อย่างไรก็ตามสตรีจะเฉลียวฉลาด เยี่ยมบุรุษในค่านิยมปัญญาและสามารถดำรงตำแหน่งบางอย่างได้ เช่นเดียวกับบุรุษ แต่ความแตกต่างในธรรมชาติของสตรีเพศและบุรุษเพศนั้นมีอยู่โดยธรรมชาติ ผู้หญิงจึงยังคงต้องเป็นผู้หญิงและปฏิบัติหน้าที่แห่งเพศของตนเช่นกัน ทั้งบุรุษเพศและสตรีเพศจำเป็นต้องรักษาภาวะแห่งความเป็นชายหญิงของตนไว้ให้เหมาะสมกับสภาวะแห่งตน แต่ไม่จำเป็นต้องให้เพศหรือความแตกต่างทางเพศนั้นมาเป็นอุปสรรคกีดขวาง หรือใช้มันเป็นเครื่องมือทำให้เพศหนึ่งค้อยกว่าอีกเพศหนึ่ง

การที่พระพุทธรูปทรงประทานพุทธานุญาตให้สตรีบวชในพระพุทธศาสนานั้นก็เป็น การแสดงถึงการยอมรับสตรีในทางภูมิปัญญาหรือความสามารถที่จะเข้าใจธรรม **ปฏิธรรม** และสำเร็จมรรคผลได้เช่นเดียวกับชาย ซึ่งก็เท่ากับแสดงว่าพุทธบริษัทยอมรับในความ สามารถของสตรีเพศมานานแล้ว ทางฝ่ายสตรีเองก็เริ่มที่จะมีการตระหนักในความสามารถ ของตนดังจะเห็นได้จากการที่ภิกษุณีองค์หนึ่งได้กล่าวว่าความเป็นสตรีนั้นไม่สามารถทำอะไร ได้ คือไม่เป็นอุปสรรคกีดขวางการสำเร็จมรรคผล แต่ขึ้นอยู่กับประพฤติปฏิบัติ เมื่อได้ รับโอกาสเสมอบุรุษสตรีก็ได้พิสูจน์ตัวเองถึงความสามารถเสมอกันทางภูมิปัญญา โดยการ บรรลุผลเป็นพระอรหันต์บุคคล ทั้งชั้นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นจำนวนไม่น้อย

นอกจากนั้น การที่พระพุทธรูปทรงแต่งตั้งให้สตรีเป็นเอกทัศตะในค่านาง ๆ เยี่ยมบุรุษ ทรงแบ่งพุทธบริษัทใหม่ 4 ฝ่าย และตั้งผู้เป็นคณาจารย์ของพุทธศาสนาไว้ในชั้น ๘ ฝ่าย นั้นเป็นการยืนยันถึงการยอมรับในความสามารถของสตรีว่าสามารถเสมอบุรุษหรือระดับหนึ่ง เช่นกัน

การที่พระพุทธรูปองค์หนึ่งให้มีลักษณะงดงามมองไปก็แข็งแรงทนงก็จะเห็นว่าเป็นความพยายามและเป็นวิธีการของพระองค์ที่จะช่วยยกระดับฐานะและสถานภาพของสตรีให้สูงขึ้นกว่าเดิมทั้งในทางโลกและทางธรรม ฐานะทางศาสนาในครั้งกระนั้นทั้งสมัยพุทธกาลและก่อนพุทธกาลนั้น เกี่ยวข้องและมีความสำคัญต่อฐานะทางสังคมอย่างมาก โดยที่สถานภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่กำหนดหรือแสดงให้เห็นสถานภาพทางสังคม การยอมให้สตรีบวชในทางศาสนาเป็นการให้สตรีมีเสรีภาพ มีอิสระ เป็นตัวของตัวเองในการที่จะเลือกนับถือศาสนา ปฏิบัติวัตรทางศาสนาหรือบวชในศาสนา อนึ่งการให้สตรีมีสิทธิแห่งการเข้าเป็นสมาชิกในสังฆมณฑลนั้นเป็นการเปิดโอกาสให้สตรีได้มีโอกาสศึกษาธรรมจากพระพุทธรูป ซึ่งจัดได้ว่าเป็นการยกฐานะสตรีในด้านการศึกษามากที่สุดหนึ่งด้วยส่วนในทางสังคมนั้น การอนุญาตให้สตรีเป็นภิกษุณีก็จัดเป็นการเปิดทางใหม่สำหรับสตรี ทั้งยังแสดงถึงการยอมรับว่าสตรีก็เป็นผู้มีปัญญา มีเจตจำนง มีความรับผิดชอบต่อชีวิตของตน และมีสิทธิเสรีภาพ มีอิสระที่จะทำตามความที่ตนปรารถนาด้วยเช่นกัน

การให้มีภิกษุณีในพุทธศาสนานั้นแม้จะมีปัญหาหรือมีผลลบต่อพุทธศาสนาอยู่บ้างในบางแง่ แต่สำหรับในแง่ที่เป็นการยกระดับสตรีแล้วนับว่าเป็นจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ของสตรีที่สำคัญไม่น้อย เพราะพุทธศาสนาคำนี้นับเป็นการเริ่มต้น และกรุยทางสำหรับงานด้านการยกระดับฐานะสตรีให้สูงขึ้นและเท่าเทียมบุรุษอันจะมีมาในภายหลัง

4. โดยทั่วไปแล้วคนส่วนใหญ่มักจะมองสตรีใน 3 แง่ที่กล่าวมาคือ แยกต่างจากชาย คอยกว่าชาย ที่ใจกว้างยุติธรรมก็อาจจะมองว่าเท่าเทียมชาย แต่น้อยคนนักที่จะเห็นวาทะที่เห็นอกกว่าชายในบางโอกาส พุทธปรัชญายอมรับว่าสตรีนั้นเห็นอกกว่าชายในบางด้านคือยกย่องว่าในระหว่างผู้ให้กำเนิดที่มีพระคุณทั้งสองคือบิดามารดาแล้ว สตรีผู้เป็นมารดาเป็นผู้กระทำกิจที่ยากยิ่งกว่า และเป็นผู้ที่มีอุปการะแก่บุตรมากยิ่งกว่า ทั้งในด้านความรัก ความผูกพัน ความเสียสละที่ผู้ให้กำเนิดมีต่อบุตรนั้น พุทธปรัชญาก็ยกย่องว่ามารดามีความรักความผูกพันกับบุตรที่ลึกซึ้งกว่าผู้เป็นบิดา ความเห็นอกกว่าของสตรีในฐานะมารดานี้จะเห็นได้จากถ้อยคำที่กล่าวถึงพระคุณและการทดแทนคุณมารดา โดยความเป็นประธาน คืออุปมาให้มารดา

อยู่บนจะงอยบาชาวาในขณะที่บ้านอยู่จะงอยบาชาย นับเป็นการแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พุทธปรัชญาของสตรี และยอมรับว่าสตรีเหนือกว่าบุรุษในค่าน้อย่างแท้จริง

นอกเหนือจาก 4 แง่ที่กล่าวไปแล้วในงานวิจัยนี้ยังมีข้อสังเกตที่ควรพิจารณาอยู่ อย่างหนึ่งคือ จากหลักฐานทางศาสนานั้นจะเห็นว่ามีการกล่าวตำหนิถึงโทษ ความร้ายกาจ เลวทรามของสตรีไว้มาก คือกล่าวไว้มากกว่า รุนแรงกว่าและเนิ่นมากกว่าทางฝ่ายชาย ในประเด็นนี้เมื่อพิจารณาแล้วก็พอจะวินิจฉัยและสันนิษฐานได้ว่าที่เป็นเช่นนี้เพราะสังคมนั้น เป็นสังคมของภิกษุมาก่อน และสมาชิกในสังคมมวลส่วนใหญ่ก็เป็นภิกษุ ชนรณะส่วนใหญ่จึงแสดง แก่ภิกษุ เมื่อเป็นเช่นนี้ ชนรณะเรื่องราวต่าง ๆ นั้น จึงเป็นการกล่าวตอกภิกษุและเพื่อประโยชน์ ของฝ่ายภิกษุ คือกล่าวตอกเตือนเรื่องสตรีในค่านที่จะมีผลต่อชายเป็นการเตือนให้ตระหนัก ไม่ ประมาทในอิทธิพลแห่งหญิงที่จะครอบงำและมีผลต่อพรหมจรรย์ของชาย ซึ่งตามข้อเท็จจริงแล้ว มนุษย์ยกยอมีคี่และเลวทั้ง 2 เพศ และโทษของชายหญิงก็มีพอ ๆ กัน แต่ที่โลกกล่าวถึงโทษ แห่งหญิงไว้มากกว่าก็ด้วยเหตุผลที่กล่าวแล้ว นอกจากข้อสันนิษฐานแรกแล้วในการทัศนียภาพ ทัศนะนั้นจำเป็นต้องคำนึงถึงว่าการกล่าวนั้นมัก เป็นการกล่าวตามท้องเรื่องในกรณีของหญิง ที่กระทำความเลวร้ายจึงได้มีการกล่าวตำหนิเช่นนั้น ดังนั้นจึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องพิจารณา ว่าพุทธวณะหรือเรื่องราวต่าง ๆ นั้นเป็นการคร่ำครวญประจานแก่ใคร พร้อมทั้งคำนึงถึงควยว่า สังคมนั้นเป็นสังคมของใครประกอบการพิจารณาก่อนที่จะถือเอาพุทธวณะเป็นหลักฐานยืนยัน หรือเป็นข้อพิสูจน์สำหรับสรุปทัศนคติที่พุทธปรัชญามีต่อสตรีโดยทั่วไป

อนึ่งในการกล่าวถึงสตรีนั้นพุทธปรัชญาไม่ได้กล่าวถึงแต่สตรีในทางเลวร้ายอย่าง เดียว แต่โลกกล่าวถึงโทษและอันตรารายของบุรุษไว้เช่นกัน นอกจากนั้นพุทธปรัชญาังได้มีการ กล่าวชมเชย ยกย่องสรรเสริญสตรีที่ประพฤติปฏิบัติดี ทำประโยชน์แก่ครอบครัว สังคม ศาสนา ไว้มาก ซึ่งก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าพุทธปรัชญาไม่ได้ลำเอียง กล่าวถึงแต่ส่วนเสียหรือความ เลวร้ายของสตรีแต่คนเดียว และไม่ได้เห็นว่าสตรีเป็นเพศเลวทรามอย่างที่คนส่วนมาก เข้าใจกัน แต่ทว่าพุทธปรัชญาได้กล่าวไว้ทั้งส่วนดีและส่วนเสีย โดยมีโคล่าเอียง บิดเบือน หากแต่เป็นไปตามสภาพความเป็นจริงแห่งบุรุษเพศและสตรีเพศ

สิ่งที่พุทธศาสนาโคথাไวแกสตรคือการช่วยยกระดับสถานภาพของสตรีในฐานะต่าง ๆ โดยเริ่มเปิดยุคแห่งเสรีภาพเสมอภาคนั้นนับว่าโผล่ 2 คานคือ คานหนึ่งเป็นผลคือสตรีโดยมาก อีกคานหนึ่งก็เป็นผลคือพุทธศาสนาเอง เพราะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความใจกว้าง ยุติธรรม มีเหตุผลของศาสนา อันเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ช่วยสนับสนุนให้พุทธศาสนาเป็นที่ยอมรับของคนโดยมากทั้งในอดีตและปัจจุบัน

สิ่งที่พุทธศาสนาโคথাไวแกสตรนี้แม่คนส่วนใหญ่จะมองไม่เห็น หรือละเลยมองข้ามไปโดยไม่ให้ความสำคัญเท่าที่ควรจะเป็น แท้จริงโคথাว่าเป็นสิ่งที่มีค่ามาก ซึ่งอาจนับโคথাเป็นจุดเปลี่ยนทางประวัติศาสตร์ของสตรี คือเป็นการเริ่มกรุยทาง เปิดยุคแห่งการยอมรับและให้ความยุติธรรมแกสตรีที่เป็นครึ่งหนึ่งของมนุษยชาติ

อันนี้หลักธรรม แนวความคิดในพุทธศาสนา วิธีการเผยแพรศาสนา, แนวความคิดและการปฏิบัติ เพื่อแก้ไขสภาพสังคมให้มีความเสมอภาคเท่าเทียมทั้งในทางฆราวาสและทางเพศ, คำแนะนำหรือข้อปฏิบัติที่ทรงกำหนดไว้ให้บุคคลในฐานะต่าง ๆ ถือเป็นข้อปฏิบัติและอีกหลาย ๆ สิ่งทีพระพุทของโคธาทรงกระทำไว้นั้นเป็นการแสดงให้เห็นและยืนยันได้เป็นอย่างดีว่าพระพุทของโคธาเป็นทั้งโลกวิทู ธรรมวิทูและพุทปรัชญาที่ถูกก่องเหมาะสมตั้งสำหรับผู้ที่อยู่ในทางโลกและในทางธรรม

ท้ายสุดการวิจัยถึงแนวความคิดที่พุทปรัชญาที่สตรีนั้นแสดงให้เห็นแล้วว่า แนวความคิดเรื่องความยุติธรรม สิทธิเสมอภาคระหว่างเพศ และความพยายาม, การกระทำที่จะปรับปรุงยกระดับสตรีในฐานะต่าง ๆ ให้ดีขึ้นและเท่าเทียมบรรพชนได้มีมาแล้ว แต่ครั้งพุทกาล มีสิ่งทีเพิ่งเกิดขึ้นในศตวรรษนี้หรือในไม่กี่ปีมานี้ ยิ่งกว่านั้นยังเป็นการแสดงให้เห็นควยว่าแนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทปรัชญาโดยหลักใหญ่แล้วก็สอดคล้องไปกันไค้กับความคิดหรืออุมการของคนในปัจจุบันที่ตองการ และกำลังเรียกร้องหาความยุติธรรม สิทธิและความเสมอภาคระหว่างเพศ แมเวลาจะผ่านไปล้วนนับเป็นสิบ ๆ ศตวรรษแต่แนวความคิดเกี่ยวกับสตรีในพุทปรัชญา (โดยหลักใหญ่) นั้นไม่ขัดกับกระแสของสังคมในปัจจุบัน การวิจัยนี้ไค้พิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดแจ้งแล้วว่า คำกล่าวที่ว่าพุทปรัชญาทันสมัยอยู่เสมออันเป็นความ

จริงที่แสดงให้เห็นได้

ข้อเสนอแนะในการวิจัยที่อาจทำได้จากนี้คือ การศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับ
สตรีในปรัชญาอันทั้งทางตะวันตกและตะวันออก เช่น ในปรัชญาจีน หรือคริสตศาสนา เพื่อที่จะ
เข้าใจถึงทรรณะหรือท่าทีของศาสนาหรือปรัชญาต่าง ๆ ที่มีต่อสตรีได้ดีขึ้นและลึกซึ้งยิ่งขึ้น
โดยการศึกษาอันนี้อาจจะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจ ทั้งยังอาจจะเป็นการศึกษาศาสนาเปรียบเทียบ
เทียบในแง่มุมใหม่ได้อีกด้วย